

УДК 811.16.09

**“ПІДПІЛЬНА РОСІЯ” СЕРГІЯ СТЕПНЯКА-КРАВЧИНСЬКОГО
ТА “НІГІЛІСТИ” ВАЦЛАВА ГОНСЬОРОВСЬКОГО:
ЗБІЖНОСТІ, АНТИНОМІЇ, НАРАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ**

Олександр ЯНІШЕВСЬКИЙ

*Видавничо-поліграфічний інститут
Національного технічного університету України “КПІ”
пр. Перемоги, 37, Київ, 03056
Кафедра видавничої справи та редагування*

У статті доводиться, що “Підпільна Росія” С.М.Степняка-Кравчинського та повість Вацлава Гонсьоровського “Нігілісти” написані у дуже подібних нараційних стратегіях, майже однакової психологічній манері, але в антиномічних дискурсах. Як висновок – зазначені твори за жанровими ознаками є явищем пронігілістичної та антинігілістичної публіцистики в літературі Російської імперії.

Ключові слова: антиномії, дискурс, дихотомія, емансипація, імплікація, нараційні стратегії, психологізм, рефлексії.

Багатолінійність соціального конфлікту в Росії другої половини XIX ст., що розпочався у зв'язку з нерозв'язаністю земельного питання після реформи 1861 р., у 70-х роках об'єктивувалася в поміркованих (“ходіння в народ”) та радикальних діячів представників різночинної інтелігенції. Криза етатистської моралі, сум'яття, спричинене переглядом старих цінностей, зумовили ідейні блукання у середовищі молодих людей, зокрема поширення серед них індивідуалістських, анархічних за духом настроїв та ідеалів, що втілювалися у такій течії громадської думки, як **нігілізм**. Її послідовники ставили за мету слугувати народному благу, суспільному прогресу, усувати те, що гальмує його. Нігілізм стає визначальним явищем у політичному житті Росії.

Світоглядні зсуви у суспільній свідомості людей породжувалися передусім комплікативним сприйняттям ними ліберально-демократичних європейських ідей, перенесених на російський ментальний ґрунт з його традиціями абсолютизму, патріархальності, консерватизму. “Росія у своїй найкращій, неспотвореній частині здригнулася й полинула у безодню фантастичних марень про відродження за допомогою доктринерства Маркса, анархізму Бакуніна, ідейності Герцена, здійснення усього того, що на Заході було ще незрозумілою імолю, з чим найрозвиненіші країни не могли освоїтися, чого не могли прийняти”¹. Однією з іманентних рис консерватизму та патріархальності є подекуди агресивна рецепція будь-чого нового, що може хоч якось змінити раз і назавжди задану суб'єктивну картину світу. Якщо ж цьому новому і

¹ *Sclavus Wiesław (Gąsiorowski W.). Nihilisci. Lwów, 1908. S.205.*

вдається якимось чином дифузувати зі старою системою, то внаслідок нелінійності змін, що відбуваються в ній, **рефлексія** даного явища може мати різну глибину.

Сергій Михайлович Степняк-Кравчинський та польський письменник Вацлав Гонсьоровський (до речі, громадяни однієї держави) як активні учасники громадського життя неоднозначному явищу нігілізму присвятили свої знакові твори – відповідно “Підпільна Росія” (1881) та “Нігілісти” (1908). Степняк-Кравчинський – безпосередній член “Землі і волі”, виконавець терористичного акту проти шефа жандармів Мезенцева, розробник ідеологічних засад діяльності таємних організацій, безумовно, висвітлював дане явище лише із заангажованих позицій, що пропагували, рекламували, закликали... Тому й авторська манера запозичена ним із попереднього історико-літературного періоду – романтизму, не характерного для європейської художньої літератури 70–80-х років XIX ст. способу рецепції дійсності. Без романтичного **пафосу** революції, ліризму та поетичності, що гармонійно додають йому конотативних значень, “Підпільна Росія” стала б звичайною книгою нарисів про життя та діяльність народовольців, інтертекстуальною з багатьма біографічними романами та повістями і нічим від них би не відрізнялася. Передбачивши це, Степняк-Кравчинський пішов іншим шляхом. Узявши за основу ідейні та етичні принципи “Перебутого і дум” О.Герцена², креативно розвинувши їх, він створив складний за жанровою визначеністю художній твір, який, попри наявність мемуарного й публіцистично-історичного елементів, є довершеною змістово-формальною єдністю низки саме **художніх** нарисів, співмасштабних з усією історією революційного руху 70-х років. Тобто? “Підпільну Росію” можна розглядати як явище типологічного метажанру. У ній співіснують і літературний портрет, й історико-публіцистична стаття, і художній нарис. Прийоми типізації, узагальнення, особливості публіцистичного стилю письменнику вдалося поєднати з аналізом історичного аспекту боротьби.

Вацлав Гонсьоровський головною метою своєї повісті “Нігілісти” визначив показ впливу на внутрішню сутність революціонера результатів практичного втілення у повсякденне життя тези С.Г.Нечаєва: “Моральним для революціонера є все, що сприяє революційній справі. Аморальне й злочинне все, що заважає йому”³. Збіжним з “Підпільною Росією” є психологічний план твору. Кравчинський писав: “Різні й багатоманітні типи людей, яких повинна мати у своїх надрах жива, войовита революційна партія, щоб швидко й неухильно йти своїм тернистим шляхом”⁴. Герої В.Гонсьоровського “у своїх розумуваннях сягали туди, де добро і зло зливалися в якусь неловиму матерію і неусвідомлені марення”⁵. Тобто? і Кравчинський, і Гонсьоровський, використовуючи майже однаковий інструментарій психологічної прози, досягають різного ступеня градації: Кравчинський робить ставку на агітацію, героїзацію та укрупнення персонажів, оминаючи особисту призму сприйняття; Гонсьоровський іде далі – він запитує: що буде далі? якою стане людина після “навернення” її в нігілістичну “віру”?

Головна колізія “Нігілістів” – **антиномія** між прагненням вузької групи змовників (а народовольці, власне, такими й були) силоміць “ощасливити” людство терористичними актами щодо можновладців і відсутністю підтримки їх з боку

² Герцен А.И. Былое и думы. Київ, 1976 (Сер. “Школьная б-ка”).

³ Волгогонов Д. А. Ленин: В 2 кн. Москва, 1997. Кн.1. С.72.

⁴ Маевская Т.П. Слово и подвиг (жизнь и творчество С.М.Степняка-Кравчинского). Київ, 1968. С.91.

⁵ Slavus Wieslaw (Gąsiorowski W.). Nihilisci. S.48.

суспільства. Для С.Степняка-Кравчинського дихотомія пасіонарій–народ відсутня, хоча уся діяльність його та товаришів-однодумців спрямована на зміну способу життя останнього. З огляду на зміст деяких нарисів третьої частини “Нариси з життя революціонерів”, зокрема “Таємна друкарня” і “Переховувачі”, ця теза може видатися спірною. Але робітники-поліграфісти галузі – не члени народницьких партій – як ті, хто за родом своєї діяльності технічно забезпечували поширення антиурядових ідей, завжди усвідомлювали певну окремішність свого професійного цеху від інших. Тому стверджувати про наявність такої дихотомії у “Підпільній Росії”, екстраполюючи подекуди прихильне ставлення робітників друкарень до революційних ідей на усю робітничу страту Росії, було б некоректним. Це саме стосується і нарису “Переховувачі”. Його герої також не є членами революційних гуртків, вони допомагають переховувати втікачів із в’язниць, хоча й належать до різночинної та студентської страт, з яких і вербувалися “солдати революції”, і їх не можна асоціювати з усім “низовим” населенням. Аграрно-ремісничу ж верству у “Підпільній Росії” не представлено.

Вацлав Гонсьоровський написав “Нігілістів” вже після розгрому та подекуди самоліквідації народницьких гуртків, понад те – після революції 1905–1907 рр., коли можна було підбивати підсумки усієї їхньої діяльності. Тому наратив повісті сповнений глибоких рефлексій, філософських дигресій, історичної аналітики. Причому авторська позиція не тільки проривається крізь репліки окремих персонажів, а й звучить у власних відступах. Наприклад: “Що є нігілізм? Це bon mot Тургенєва!.. Нігілізму не було і немає... це просто абсолютне відчуження і заперечення!.. повернення до печерного життя...” – це репліка одного з персонажів (Кибальчича)⁶; “**Нігілізм!** На самий звук цього виразу православний росіянин тричі хрестився. <...> **Нігілізм?!** Він був чимось похмурих, грізних, страховиськом. **Нігілізм** був чимось таким, що проклинав Синод і ставав поряд із Пугачовим і Гришкою Отреп’євим”⁷ – це слова автора.

Персонажі Гонсьоровського зосереджують у собі, в напрузі свого внутрішнього духовного життя, в інтенсивності світу почуттів визначальні ідейно-політичні й морально-психологічні риси епохи. Нинішнє життя народовольців співвідноситься з їхнім минулим, з ідеалами юності. Їхні долі у стислому, концентрованому вигляді відображають характерні суспільні події і конфлікти часу. Автор “Нігілістів” досліджує, якою мірою справжній гуманізм і висока моральність допомагають людині піднятися над обставинами, подолати їхній тиск, внести в них порядок і розумне начало. У полі його зору перебуває також дія етико-мотиваційних чинників, що зумовлюють зміну поведінки й почуттів героїв повісті. На перший план він виводить їхню маргінальність – як соціальну, так і психологічну, що асоціюється з проявом протесту і відображає емоційну атмосферу соціальної кризи.

На відміну від С.Степняка-Кравчинського, в якого спостерігаються діалогічні відношення лише з “Перебутих і думами” О.Герцена – цією епічною картиною духовного життя російського суспільства⁸, у В.Гонсьоровського відзначаються позаінтенційні міжтекстові зв’язки з низкою творів російської літератури, зокрема “Бісами” Ф.Достоевського⁹ та “У вирі” О.Писемського¹⁰. Згадані твори не

⁶ *Slavus Wiesław (Gąsiorowski W.). Nihilisci. S.284–285.*

⁷ *Ibid. S.196–197.*

⁸ *Герцен А. И. Былое и думы.*

⁹ *Достоевский Ф. М. Бесы // Собр. соч. : В 15-ти т. Ленинград, 1990. Т.7.*

¹⁰ *Писемский А. Ф. В водвороте. Красноярск, 1984.*

функціонують як окремі “голоси” і не беруть участі в текстовій поліфонії, але детальний аналіз їхньої поетики дозволяє виявити вплив цих романів на художній світ “Нігілістів” (нарація, хронотоп, стиль тощо). Останнє свідчить про **метадискурсивність** творчості польського письменника.

Збіжність у нараційних стратегіях Степняка-Кравчинського та Гонсьоровського спостерігається й у висвітленні питання жіночої емансипації, що відіграла значну роль у революційному русі 70-х років XIX ст. Художні портрети Гесі Гельфман, Віри Засулич, Софії Перовської – у Степняка-Кравчинського, образ Віри Малиновської – у польського прозаїка (до речі, існують підстави вважати, що її прототипом слугувала та ж Перовська) є відгуком ще на одну лінію соціального конфлікту російського суспільства, а саме: конфлікту між патріархальним родинним побутом і місцем молоді жінки, подекуди ознайомленої з ліберальними ідеями, у суспільному житті.

Зашкарубість поглядів соціуму унеможливлювала самостійну соціалізацію представниць слабкої статі, понад те – взагалі не припускала її. Все залежало від волі голови родини, часто-густо особи авторитарної, та його зв’язків у волості, повіті, губернії тощо. Відступницю, тобто дівчину, яка дотримувалася іншого погляду на своє майбутнє, чекав безкомпромісний ostracizm середовища. Виникнення критичної маси носіїв поглядів стосовно емансипації жінки, їхня фрустрація стали чи не найпотужнішим чинником створення революційних гуртків.

В обох письменників зроблені майже однакові акценти на психологічних рисах характеру жінок і залишені дещо осторонь інші портретні характеристики, що свідчить про розуміння ними важливості питання жіночої емансипації. Але якщо Степняк-Кравчинський лише захоплено описує внутрішній світ своїх героїнь, ставлячи їх майже на культовий п’єдестал (“За цією простою, мало поетичною зовнішністю криється душа <...> глибока і могутня, багата коханням і бунтівництвом”¹¹; “Дух її був настільки ж могутнім, як і розум. <...> <...> вона кидається у саму жорстоку січ”¹²), то Гонсьоровський покаже інший бік цього суспільного явища: врешті-решт, розчарування в ідеях й пошук нового сенсу буття (“Рушаймо у світ, почнемо нове життя..., я зазнала болісного розчарування... мусило так статися...”¹³). Малиновська в “Нігілістах” (а отже, Софія Перовська), сповідуючи крайній ригоризм переконань, сприймає життя лише в чорно-білих кольорах: у різкій формі, без необхідного аналізу вона завжди рішуче відкидає все те, що не вкладається в “прокрустове” ложе її ортодоксальних постулатів. На практиці це породжувало неприродну суворість, а інколи й черствість у ставленні до колег по справі. Аналогічні зміни в жіночій психіці простежує і П.Краснов у своєму романі “Царевбивці”¹⁴, де Перовська виступає персонажем першого плану, що дає підстави стверджувати: історія психологічних змін Малиновської – це майбутнє Софії Перовської, якби вона не була страчена. І майстерність Вацлава Гонсьоровського в тому й полягає, що він, **вибудувавши наратив повісті в руслі російського народницького роману, інтертекстуалізувавши образ жінки-революціонерки, зумів змінити останній на свою антиномію, завдяки чому показав негативну окіненість ідей жіночої емансипації, імплікованих у дискурс російських революційних практик.**

¹¹ *Маевская Т. П.* Слово и подвиг. С.100.

¹² Там само. С.101–102.

¹³ *Sclavus Wieslaw (Gąsiorowski W.).* Nihilisci. S. 348.

¹⁴ *Краснов П. Н.* Царевбийцы (1-е марта 1881 года). Москва, 1994.

Намагаючись дослідити, за словами Льва Толстого, “нескінченний лабіринт сплетіння” явищ у царській Росії, Вацлав Гонсьоровський ставив перед собою завдання розкрити боротьбу між новим і старим, тим, що вже давно встоялося, і тим, що прокладає собі дорогу, показати рух і зміну моральних норм у контексті економічного і соціально-політичного устрою. На його думку, письменник повинен не тільки відображати рух історії, а й намагатися осмислити її і, понад те, **вплинути на неї**, внести в неї частку свого розуму, власних моральних, етичних, естетичних норм і поглядів. Таке **активне ставлення до історії** – одна з визначальних рис творчості польського письменника. Яскраве свідчення цього – багатогранність його громадської діяльності та інтересів.

Не відображаючи в “Підпільній Росії” дихотомію пасіонарій–народ, Степняк-Кравчинський фактично самоусувається і від оцінки головного інструментарію народницької боротьби другої половини 70-х років – індивідуального терору, його “результативності” в загальнонаціональному масштабі. Гонсьоровський, на відміну від “полум’яного Степняка”, підкреслюючи ізольованість змовницької діяльності народників, їхній відрив від народу, водночас наголошує на безперспективності обраної ними тактики окремих убивств як засобу досягнення політичних цілей. Художніми засобами він показує усю згубність її як в особистісному плані, так і в плані наслідків для суспільного життя. Терорист – це людина, яка, по суті, розквітлася із життям і яку вже ніщо не очікує попереду. В художній формі це підтверджується долями зображених у “Нігілістах” членів “Народної волі”.

Отже, “Підпільна Росія” С.Степняка-Кравчинського та “Нігілісти” В.Гонсьоровського написані у дуже подібних нараційних стратегіях, майже однакової психологічній манері, але в антиномічних дискурсах. Можна стверджувати, що названі твори за жанровими ознаками є явищем **пронігілістичної та антинігілістичної публіцистики** в літературі Російської імперії. Визначивши таку дихотомію, цілком логічно зробити припущення про її діалогічні відношення з дихотомією **пронігілістичний–антинігілістичний роман у художній літературі** того часу. Але це вже тема окремого дослідження.

**STEPNIAK-KRAVCHINSKIJ’S “UNDERGROUND RUSSIA”
AND WACLAW GONSIOROVSKI’S “NIHILISTES”:
COINCIDENCES, ANTINOMIES, NARRATIVE STRATEGIES.**

Oleksandr YANISHEVSKYY

*Publishing-Printing Institute of
“KPI” National Technical University of Ukraine
37, Victory Avenue, Kyiv, 03056
Publishing and editing department*

The topic of the article is comparative analysis of two determining works of S. Stepniak-Kravchinskij and W.Gonsiorovski. Coincidences, antinomies, narrative strategies are determined in the article. The one of main conclusions of the article is a dichotomy of pro-nihilist/anti-nihilist journalism in Russia Empire literature.

Key words: antinomy, discourse, dichotomy, emancipation, implication, narrative strategy, psychologism, reflection.

Стаття надійшла до редколегії 06.07.2007

Прийнята до друку 28.09.07